

Od redaktorów

Do rąk Czytelników oddajemy krytyczną edycję pierwszego tłumaczenia Koranu na język słowiański. Niestety oryginał przekładu, który powstał już u schyłku XVI lub na początku XVII wieku w środowisku Tatarów – muzułmanów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL; zob. mapę, s. 614), nie zachował się do naszych czasów. Podstawę edycji stanowi zatem najstarsza (1723) pełna kopia tatarskiego tefsiru, tj. podwierszowego tłumaczenia świętej księgi islamu na język polski (polszczyznę północnokresową)¹. Kopię tę, ze względu na miejsce przechowywania, nazywamy tefsirem z Olity (TAL, od litewskiego Alytus). Jest to zabytek obecnie znajdujący się na Litwie i pozostający w posiadaniu prywatnym. Tylko część manuskryptu swoją genezą sięga początku XVIII wieku; fragmenty korygowane, uzupełniane bądź dopisane przez późniejszych użytkowników pochodzą z XIX stulecia, dokładnie z 1836 roku, co ustalono na podstawie kolofonów.

Materiał komparatystyczny dla zespołowych interdyscyplinarnych badań, których wyniki zostały przedstawione w niniejszym wydaniu, stanowiły inne tefsirowe kopie, pochodzące z okresu od XVII do XIX wieku:

1. Tefsir z Mińska (TCNB), datowany na 1686 rok i przechowywany w Centralnej Naukowej Bibliotece im. Jakuba Kołasa Państwowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku (sygn. П16–18/Cp2 (P 214)).
2. Tefsir z Londynu (TL), datowany na 1725 rok i przechowywany w Białoruskiej Bibliotece im. Franciszka Skaryny w Londynie (sygn. No. 33264).
3. Tefsir z XVIII wieku, przechowywany w Bibliotece Narodowej Białorusi (11Pк 473 (sygn. MH 16 1–3) /pozytyw/; 11Pк 474 (sygn. MH 16 1–3) /negatyw/).
4. Tefsir z Wilna (TW), datowany na 1788 rok i przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (sygn. F 3–392).
5. Tefsir z ostatniej ćwierci XVIII wieku, przechowywany w Instytucie Orientalistyki Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu (sygn. D 723).
6. Tefsir z końca XVIII wieku, przechowywany w Bibliotece Narodowej Białorusi (sygn. 11H//230K).

¹ W islamie jest to komentarz do Koranu (z ar. *tafsīr* ‘wyjaśnienie, interpretacja, objaśnienie, wykładnia, komentarz – szczególnie do Koranu’). U Tatarów WKL mianem tefsirów określa się obszerne manuskrypty zawierające pełny tekst Koranu, z interlinearnym, pisanym ukośnie przekładem, uzupełnionym o warstwę egzegetyczną.

7. Tefsir z Petersburga (TUP), datowany na lata 1811–1825 i przechowywany w Bibliotece Wydziału Orientalistycznego Petersburskiego Uniwersytetu Państwowego (sygn. 867).
8. Tefsir z Nowogródka (TN), datowany na początek XIX wieku (zbiory prywatne, Białoruś).
9. Tefsir Chalila Józefowicza (TCHJ), datowany na drugą połowę XIX wieku (zbiory prywatne, Białoruś).
10. Tefsir Alego Jakuba Żdanowicza (TJŻ) z 1858 roku (zbiory prywatne).
11. Tefsir z ostatniej ćwierci XIX wieku, przechowywany w Centralnej Naukowej Bibliotece im. Jakuba Kołasa Państwowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku (sygn. П19–20/Ср4 (P 223)).
12. Tefsir z końca XIX wieku (zbiory prywatne Ibrahima Konopackiego, Białoruś).
13. Tefsir Józefowa (TJW) z 1890 roku, przechowywany w Muzeum Narodowym w Wilnie (sygn. HMJI R-13.012).
14. Tefsir grodzieński z końca XIX wieku, przechowywany w Grodzieńskim Państwowym Muzeum Historii Religii (sygn. KPI 31388; jest to polski przekład Koranu wydany w 1858 roku, sygnowany przez Jana Murzę Tarak-Buczackiego, retransliterowany na alfabet arabski z dodaniem w układzie synchronicznym arabskiego oryginału).

W naszych badaniach uwzględniliśmy także niektóre fragmenty tefsirów zawarte w formie odniesień, nawiązań i cytatów w kilku tatarskich kitabach i chamaifach:

1. Kitabie Łuckiewicza z pierwszej połowy XVIII wieku, przechowywanym w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk (sygn. F21–814).
2. Kitabie Milkamanowicza, datowanym na przełom 1782 i 1783 roku (zbiory prywatne).
3. Kitabie z XIX wieku, przechowywanym w Bibliotece Brytyjskiej (sygn. OR 13020).
4. Kitabie Aladdyna Krynickiego, datowanym na 1883 rok (zbiory prywatne).
5. Kitabie Mustafy Żdanowicza, datowanym na 1883 rok (zbiory prywatne).
6. Kitabie z drugiej połowy XIX–początku XX wieku (zbiory prywatne, Pastawy).
7. Półkitabie z początku XIX wieku (zbiory prywatne).
8. Chamaile z początku XIX wieku, przechowywanym w Grodzieńskim Państwowym Muzeum Historii Religii (sygn. Ч3 1814).
9. Chamaile z połowy XIX wieku, przechowywanym w Uniwersytecie Kazańskim (sygn. 3246 ap.).
10. Chamaile Sulejmana Bajraszewskiego, datowanym na 1852 rok (zbiory prywatne, Słonim)².

² Większość tatarskich zabytków, w tym wymienionych w niniejszym szkicu, opisują katalogi; zob. *Bibliografia* w tej części.

Spośród zachowanych manuskryptów tefsirowych najcenniejszym zabytkiem jest tefsir z Olity, gdyż – jak już wspomniano – jest on najstarszym datowanym odpisem zawierającym pełny tekst tłumaczenia Koranu na język polski (polszczyznę północno-kresową). Dlatego właśnie on stał się podstawą edycji i krytycznych komentarzy.

Spośród sur koranicznych do szczegółowych analiz wybraliśmy z kolei: surę 1 – *Al-Fātiḥę*, czyli *Surę Otwierającą*; surę 36 – *Yā Sīn*, czyli *Serce Koranu*, oraz sury traktujące o jedynobóstwie – m.in. surę 16 – *An-Nahl*, tj. *Pszczoly*, surę 17 – *Al-Isrā'*, tj. *Podróż nocną* i sury końcowe, zwłaszcza *Al-Ihlās*, czyli *Szczerłość wiary*. Wybór ten był podyktowany tematyką tych sur, bezpośrednio związaną z dogmatyką islamu.

Zadania krytycznego, opatrzonego komentarzem filologiczno-historycznym, wydania tatarskiego *tefsiru*, zawierającego pełny tekst zabytku, czyli warstwę słowiańską w transliteracji³ oraz warstwę orientalną w transkrypcji ISO (International Organization for Standardization), podjęliśmy się w ramach prac międzynarodowego interdyscyplinarnego zespołu badaczy realizującego projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Projekt „Tefsir”, którego jesteśmy autorami, był wykonywany w latach 2013–2016 (moduł 1.2 nr 12 H 12 0041 81) i 2017–2022 (nr 11 H 16 0319 84)⁴. Do współpracy zaprosiliśmy większość badaczy tatarskiego piśmiennictwa, reprezentujących różne dziedziny wiedzy i różne specjalności: slawistów (polonistów oraz białorutenistów), orientalistów (arabistów, turkologów i semitologa), historyków, literaturoznawców, kulturoznawców, politologów i leksykografów z 12 ośrodków naukowo-badawczych z pięciu państw.

Na opracowanie składają się zatem: tom teoretyczno-komentarzowy, zawierający części historyczną, politologiczną, przekładoznawczą oraz języko- i literaturoznawczą, zarówno slawistyczną, jak i orientalistyczną, oraz krytyczna edycja tekstu. W tomie komentarzowym zamieszczamy instrukcję wydania, opracowany przez zespół grantowy sposób odczytu tatarskich zabytków, metrykę tefsiru z Olity i analizę znaków wodnych manuskryptu. W skład krytycznego wydania wchodzi natomiast: faksymile, transliteracja całego tekstu tefsirowego i transkrypcja wybranych fragmentów warstwy orientalnej. Edycja tefsiru jest opatrzona przypisami, zawierającymi m.in. objaśnienie wyrazów i większych całości tekstowych pochodzenia orientalnego; objaśnienie wyrazów archaicznych z dzisiejszego punktu widzenia, a historycznie obecnych w zasobach leksykalnych języka polskiego i języków ruskich, częściowo także rosyjskiego; formy hybrydalne; formy nowo utworzone, nieobecne w językach słowiańskich, a także te, które są notowane dopiero w XIX-wiecznych źródłach leksykograficznych, a występują we wcześniej powstałych kopiach zabytków piśmiennictwa tatarskiego⁵.

³ System transliteracji tatarskich tefsirów został opracowany przez naukowców realizujących projekt „Tefsir”: Joannę Kulwicką-Kamińską i Czesława Łapicza.

⁴ Szczegółowy opis projektu „Tefsir”: <http://www.tefsir.umk.pl/> (dostęp: 24 maja 2021).

⁵ Do etymologicznego i semantycznego opisu jednostek językowych wykorzystano liczne opracowania leksykograficzne – zob. *Bibliografię* w tej części.

Warto nadmienić, że tatarska twórczość rękopiśmienna jest bogatym i różnorodnym materiałem badawczym o ogromnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury nie tylko etnicznej, narodowej, lecz także europejskiej. Stąd w czasie realizacji projektu „Tefsir” wydaliśmy w obszarze tej tematyki dziewięć monografii (zob. *Aneks* w tej części), dwa tomy czasopisma „Litteraria Copernicana” poświęcone polsko-litewskim Tatarom (zob. *Aneks*), zorganizowaliśmy 14 międzynarodowych konferencji naukowych, które odbywały się w trzech państwach współtworzących niegdyś Wielkie Księstwo Litewskie, tj. w Polsce, na Litwie i Białorusi, a także wygłosiliśmy kilka prelekcji, m.in. „Co łączy Polskę z Turcją? Przenikanie kultur a granice tożsamości. Islam–chrześcijaństwo – czy pokojowa koegzystencja jest możliwa?” (2015), „Wielojęzyczność w kraju nad Wisłą” (2017), „Język Tatarów polskich” (2018), „Tefsiry, kitaby, chamaify, czyli... islam po polsku!” (2018), „Najnowszy przekład Koranu na język polski” (2019). Braлиśmy też udział w kilku audycjach radiowych i programach telewizyjnych, m.in. *V Międzynarodowym Kongresie Azjatyckim i XII Międzynarodowej Konferencji: „Kierunek Azja. Różnorodność. Odmienność. Dialog” w 100-lecie odzyskania niepodległości Polski i niepodległości Azerbejdżanu* (2018), „*Ja z tatarskich hrabiów pochodzę... ” O filomackim przekładzie Koranu* (2020). Ponadto opracowaliśmy moduły poświęcone Tatarom Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach wystaw organizowanych przez Bibliotekę Ossolineum „Złota epoka Jagiellonów 2020” i Muzeum Historii Polski.

Zrealizowaliśmy zatem pierwsze i najważniejsze zadanie kitabistyki: krytyczną edycję tatarskiego tefsiru. Obecnie pracujemy nad wydaniem jego transkrypcji, czyli zapisu manuskryptu w postaci zbliżonej do współczesnej pisowni, zachowującego jednocześnie wybrane najistotniejsze cechy jego języka. Będzie to forma popularyzacji tefsiru, co jest ważne przy udostępnieniu najstarszego przekładu Koranu szerszemu gronu odbiorców.

Badania nad tatarską spuścizną kulturową poszerzyliśmy ponadto o studia porównawcze, prowadzone na Bałkanach i w Hiszpanii. Od 2019 roku realizujemy projekt: „*Aljamiado Literature in Renaissance Europe. A Comparative Study*”.

Bibliografia

Słowniki

- Баранов Х. К., 1984, *Арабско-русский словарь*, Москва.
ДСБ – Аляхновіч М. М., Клімчук Ф. Д., 1989, *Дыялектны слоўнік Брэстчыны*, Мінск.
ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, 1982–2017, т. 1–37, Мінск.
КГС – Булыка А. М. (red.), 2015, *Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы*, Мінск.
ПГС – *Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі*, 2013, т. 1–2, Мінск.
СЛРЯ XI–XVII вв. – Бархударов С. Г. і ін. (red.), 1975–, *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, Москва.

- СЛУМ XVI–I пол. XVII ст. – Гринчишин Д., Чікало М. (red.), 1994–, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, т. 1–28, Львів.
- СБГПЗБ – Мацкевіч Ю. Ф. (red.), 1984, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, Мінск.
- ТС – Крывіцк А. А. (red.), 1982–1987, *Тураўскі слоўнік*, т. 1–5, Мінск.
- ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, 1978–2010, т. 1–13, Мінск.
- ЭССЯ – Трубачев О. Н. (red.), 1963–2018, *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, т. 1–39, Москва.
- Danecki J., Kozłowska J., 1996, *Słownik arabsko-polski*, Warszawa.
- ЕКТР – *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)*, https://korba.edu.pl/query_corpus/ (dostęp: 8 kwietnia 2022).
- ESJP XVII i XVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <https://sxvii.pl/> (dostęp: 8 kwietnia 2022).
- ESJPBań – Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa.
- Re – Reczek S., 1968, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SEJPBo – Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEJPBr – Brückner A. (red.), 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SEJPSł – Sławski F. (red.), 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, IJP PAN w Krakowie.
- SL – Linde S. B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, т. 1–6, Lwów.
- SMPP – Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., Jankowiak M. (red.), 2017, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, Warszawa.
- SPrasł – Sławski F. (red.), 1974–2001, *Słownik prasłowiański*, Wrocław.
- SPXVI – Mayenowa M. R., Peplowski F. (red.), 1966–2021, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, т. 1–39, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SStp – Urbańczyk S. (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, Kraków.
- Stachowski S., 1968, *Osmanisch-türkische Wörter im Wörterbuch von P. S. Pallas (1787–1789)*, „Folia Orientalia”, т. 9, s. 53–68.
- Stachowski S., 1975–1986, *Studien über die arabischen Lehnwörter im osmanisch-türkischen*, т. 1–4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Stachowski S., 2005, *Glosariusz turecko-polski*, Kraków.
- Stachowski S., 2007, *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków.
- SWil – Zdanowicz A. i in., 1861, *Słownik języka polskiego*, Wilno.
- Wehr H., 1985, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. Arabisch-Deutsch*, Wiesbaden.

Katalogi

- Ганчарова І. А., Цітавец А. І., Тарэлка М. У. (red.), 2003, *Рукапісы беларускіх татараў канца XVII–пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі: каталог*, Мінск.

- Доўнар Л. і ін. (red.), 1997, *Рукапісныя і друкаваныя кнігі беларускіх татар: каталог выставы*, Мінск.
- Мишкинене Г., 2011, *Сводный каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар: коллекция Гродненского государственного музея истории религии*, „Kalbotyra”, nr 56 (2), s. 93–120.
- Мишкинене Г., 2012, *Сводный каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар: Львовская научная библиотека им. В. Стефаника НАН Украины*, w: J. Jaroslavienė, V. Meiliūnaitė, N. Morozova, J. Zabarskaitė (red.), *Naįjausi kalbų ir kultūry tyrimai*, Vilnius, s. 45–58.
- Мишкинене Г., 2015, *Арабографичные рукописи литовских татар в контексте культурных взаимосвязей: коллекции Казанского Приволжского федерального университета и Национальной библиотеки Республики Татарстан*, w: O. Mastianica, D. Michaluk, R. Miknys, V. Pugačiauskas, V. Žaltauskaitė (red.), *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*, Vilnius, s. 42–59.
- Мишкинене Г., 2020, *Арабографичные рукописи литовских татар из одного частного собрания: новые находки*, „Slavistica Vilnensis”, t. 65 (2), s. 136–148.
- Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е., 2005, *Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар*, Вильнюс.
- Тарэлка М. У. (red.), 2015, *Рукапісы татараў Беларусі XVIII–пачатку XXI стагоддзя з дзяржаўных і грамадскіх кнігазбораў краіны. Каталог*, Мінск.
- Тарэлка М. У. (red.), 2020, *Тафсіры, кітабы і хамаілы з прыватных кнігазбораў Беларусі: каталог*, Мінск.
- Тарэлка М. У., Цітавец А. І. (red.), 2011, *Рукапісы татараў Беларусі канца XVII–пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораў краіны. Каталог*, Мінск.
- Цітавец А. І., 2009, *Рукапісы нашчадкаў татараў Вялікага княства Літоўскага ў калекцыях свету*, „Забыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі”, t. 9, Минск, s. 49–62.
- Drozd A., Dziekan M. M., Majda T., 2000, *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, „Katalog Zabytków Tatarskich”, t. 3, Warszawa.

Opracowania

<http://www.tefsir.umk.pl/> (dostęp: 24 maja 2021)

Miškinienė G., 2021, *The Kitab of Ivan Lutskevich a Monument of Lithuanian Tatar Culture*, Vilnius.

Aneks

Abkowicz M., Kulwicka-Kamińska J., Miškinienė G. (red.), 2022, *Narodziny turkologii we Wschodniej Europie i jej znaczenie dla mniejszości turkijskich*, Poznań.

Krajewska M., Kulwicka-Kamińska J., Szulc A. (red.), 2016, *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. 1: *Księgi wyznawców islamu. Kitabistyka*, Toruń.

- Krajewska M., Kulwicka-Kamińska J., Szulc A. (red.), 2016, *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. 2: *Księgi wyznawców judaizmu i islamu. Historia – Socjologia – Sztuka*, Toruń.
- Krajewska M., Kulwicka-Kamińska J., Szulc A. (red.), 2016, *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. 3: *Słowiańscy chrześcijanie Wschodu i Zachodu. Język – Dialekt – Piśmiennictwo*, Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C. (red.), 2013, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C. (red.), 2015, *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C. (red.), 2019, *Rękopis z Czombrowa. Filomacki przekład Koranu – edycja i studium historyczno-filologiczne zabytku*, Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C., Miśkinienė G. (red.), 2018, *Tatarskie dziedzictwo kulturowe*, t. 1: *Rękopiśmienne księgi religijne. 50 lat kitabistyki*, Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C., Miśkinienė G. (red.), 2018, *Tatarskie dziedzictwo kulturowe*, t. 2: *Historia. Literatura. Sztuka*, Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C., Miśkinienė G. (red.), 2020, „Litteraria Copernicana”, nr 1 (33): *Tatarzy i Słowiańszczyzna*.
- Lewicka M., Łapicz C. (red.), 2016, „Litteraria Copernicana”, nr 2 (18): *Tatarzy polscy – adoptowani do narodu*.

Joanna Kulwicka-Kamińska
Czesław Łapicz